

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології та соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ
ВЗАЄМОДІЇ ДІТЕЙ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ»**

Виконала:
магістрантка 2 курсу, SoO2-M21z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Мар'янка Олена Степанівна

Науковий керівник: **Гевчук Н.С.**,
кандидат педагогічних наук, доцент,
старший викладач кафедри спеціальної та
інклюзивної освіти

Рецензент: **Дідик Н.М.**,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки
та соціальної роботи

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДІТЕЙ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ.....	7
1.1. Аналіз понять «спілкування», «комунікація», «комунікативна взаємодія» в сучасній літературі.....	7
1.2. Науково-теоретичні підходи до формування комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.....	15
1.3. Проблема формування комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.....	23
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ДІТЕЙ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ.....	30
2.1. Методика дослідження сформованості комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.....	30
2.2. Аналіз результатів дослідження сформованості рівнів комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.....	42
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ДІТЕЙ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ.....	51
3.1. Програма розвитку комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.....	51
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	73
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Проблема комунікативного розвитку в дитячому віці є однією з пріоритетних для вітчизняної та зарубіжної педагогіки, психології, соціальної та корекційної педагогіки. Її висока актуальність зумовлена тим, що спілкування є необхідною умовою соціалізації індивіда, ця діяльність забезпечує задоволення потреб, самореалізацію, залученість та статус у міжособистісному та діловому спілкуванні [51, с. 7].

Формування та розвиток у дітей ключових компетентностей, зокрема комунікативної, стало необхідним і новим концептуальним орієнтиром в освіті XXI століття, яке отримало назву «століття комунікативного простору», оскільки одним із основних чинників становлення особистості є комунікативний розвиток дитини. Комунікативна компетентність набуває актуальності як особистісна характеристика учня, що навчається у спеціальному закладі освіти, а також визначає його здатність і готовність встановлювати, підтримувати необхідні контакти з іншими особами, ставити мету і досягати очікуваних результатів комунікації [2].

Грунтовні дослідження спеціальної освіти в останні роки представили такі видатні науковці, як, Л. Куравська, Ю. Кушнір, В. Лапа, І. Мартиненко, В. Оверчук та інші. Дослідникам вдалося систематизувати розуміння спеціальної та інклюзивної освіти та підходи до неї у сучасній системі освіти.

Темою комунікації в спеціальних та класах з інклюзією останнім часом займалися такі зарубіжні науковці, як Джефф Ліндсей, Джулі Е. Докрелл, Клер Маккі, Еліан Фінк, Джессіка Дейтон, Ніл Хамфрі, Міранда Волперт, які визначили не лише поточний стан розвитку комунікації в даних класах, а й зазначили, як розвиток комунікації впливає на психо-емоційний стан дітей, їхню позицію у соціумі.

Психічні особливості комунікативних процесів в спеціальних закладах освіти досліджували О. Андрієнко, Н. Бабич, М. Балабан, В. Григоренко, В. Засенко, які встановили особливості впливу розвинутої комунікації на психіку учнів в інклюзивних класах.

Особливостям розвитку комунікативної діяльності дітей з порушеннями інтелектуальної сфери, присвячені праці: І. Артемчук, Г. Блеч, О. Грабарової, К. Грачової, Г. Дульнева, І. Колесник, М. Кузьмицької, Л. Логвінової, Е. Сеген, Г. Цикото, А. Юдилевич, J. Schein та ін., не призводять до нівелювання потреби у спілкуванні з іншими людьми і в пізнанні оточуючого світу. Натомість, завдяки яскраво вираженим здібностям до наслідування поведінки інших, у моделі власної поведінки утворюється ціла система штампів, якими діти користуються у відповідних ситуаціях, що справляє позитивний вплив на формування комунікативних навичок. Однак, разом з тим, у дослідженнях зазначених фахівців відсутня відповідь на питання, якою має бути комунікативна взаємодія дітей спеціальних закладах освіти [2, с. 5].

Отже, актуальність означеної проблеми, її недостатня розробленість у сучасній педагогічній теорії та практиці, визначені суперечності зумовили вибір теми дипломної роботи магістра: *«Особливості формування комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти»*.

Об'єкт дослідження – комунікативна взаємодія дітей в умовах спеціального закладу освіти.

Предметом дослідження є програма формування комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.

Мета роботи – дослідити розвиток комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методичний аналіз проблеми формування комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.
2. Розробити методикку дослідження сформованості комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.
3. Дослідити сформованість рівнів комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.
4. Розробити програму розвитку комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.

Методи дослідження:

теоретичні: аналіз загальної та спеціальної літератури з проблеми дослідження з метою з'ясування стану її вивчення, узагальнення та систематизація теоретичних положень;

емпіричні: було використано діагностичний комплекс, що дав змогу визначити стан сформованості компонентів комунікативного потенціалу особистості дитини:

– комунікативного ядра – за методиками дослідження «Трикутник», що розроблена О. Фокіною на основі соціально-символічних завдань Б. Лонгона, Р. Зіллера, Р. Хендерсона; діагностики комунікативно-мовленнєвих вмінь (імпресивне та експресивне мовлення), що модифікована А. Палієм;

– комунікативної периферії – за методикою діагностики соціального інтелекту «Картинки» О. Смирнової, В. Холмагорової; методикою виявлення рівня комунікативної компетентності у дітей старшого дошкільного віку О. Брянської.

статистичні: кількісний та якісний аналіз результатів емпіричного дослідження.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що матеріали дипломної роботи магістра можуть використовуватись при розробленні змісту навчальних програм для спеціальних освітніх установ, спеціальних класів для дітей з порушеннями інтелекту, практики роботи спеціальних закладів освіти, психолого-медико-педагогічних консультацій; розроблений діагностичний комплекс, який може бути використаний педагогами спеціальних освітніх закладів або спеціалістами реабілітаційних центрів в системі корекційної-виховної роботи з дітьми, які мають порушення інтелектуальної сфери; матеріали дипломної роботи магістра можуть використовуватись студентами при вивченні психології дитини з інтелектуальними порушеннями, психодіагностиці тощо; проходженні психологічної та педагогічної практики; вихователями, психологами закладів з інклюзивним та спеціальним навчанням, фахівцями інклюзивно-ресурсних

центрів у процесі психодіагностичної роботи з дітьми, які мають інтелектуальні порушення.

Експериментальною базою проведення дослідження є Комунальний заклад «Прибузька спеціальна школа» Вінницької обласної Ради.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дипломної роботи магістра були апробовані на XXXIV Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи» (10 січня 2022 р., університет Григорія Сковороди в Переяславі) та науковій конференції студентів та магістрантів за підсумками НДР у 2021 р.

Публікації. За результатами проведеного дослідження опубліковано статтю у збірнику матеріалів XXXIV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Мар'яно О.С. Особливості формування навичок спілкування у дітей з особливими освітніми потребами. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи*: зб. матеріалів XXXIV Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф. (м. Переяслав, 10 січня 2022 р.). Переяслав, 2022. Вип. 34. 251 с., С. 163-167).

Дипломна робота магістра складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (95 найменувань), додатків. Загальний обсяг дипломної роботи магістра 84 сторінки, з них – 82 сторінки основного тексту.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі магістра зроблені теоретичні узагальнення основних результатів дослідження та представлено практичне розв'язання проблеми формування комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.

Результати проведеного дослідження свідчать про ефективність виконання поставлених завдань дослідження, що в свою чергу дає нам підстави для формулювання наступних *висновків*:

1. Здійснено теоретико-методичний аналіз проблеми формування комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти.

Проаналізовано поняття «спілкування», «комунікація», «комунікативна взаємодія» в сучасній літературі. Визначено, що спілкування – це не просто дія, а саме взаємодія: воно здійснюється між учасниками, із яких кожен є носієм активності і передбачає її в своїх партнерах. На думку О. Казарцева, комунікація – це «єдність взаємного обміну інформацією та впливу співрозмовників один на одного з урахуванням відносин між ними, установок, намірів, цілей, всього того, що призводить не тільки до руху інформації, а й до уточнення і збагачення тих знань, відомостей, думок, якими обмінюються люди». Ураховуючи різні підходи щодо визначення суті комунікативної взаємодії, розглядатимемо її як активну, зумовлену потребами спільної діяльності взаємодію, спрямовану на встановлення й розвиток професійних контактів, виконання функціональних обов'язків, що передбачає вироблення ефективної стратегії взаємодії, обмін інформацією, адекватне сприйняття й розуміння поведінки партнерів зі спілкування.

Розглянуто науково-теоретичні підходи до формування комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти: особистісний підхід (С. Рубінштей), особистісно-орієнтований (Л. Божович), діяльнісний (П. Гальперін, В. Давидов, Л. Долинська П. М'ясоїд, З. Огороднійчук, І. Омельченко, Л. Прохоренко, Т. Сак, О. Скрипченко та ін.), компетентнісний (О. Запорожець).

Окреслено проблему формування комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти. Для більшості дітей з порушеннями інтелекту характерна ситуативно-ділова форма комунікації, яка включає в себе експресивно-дійові та предметно-практичні засоби комунікативної взаємодії. При цьому вербальні засоби використовуються надзвичайно рідко і лише деякими учасниками. Досить часто діти даної категорії прагнуть уникати вербалізації. У тих випадках, коли все-таки відбувається комунікативний акт між дитиною і однолітками або дорослими, він носить характер досить короткочасного і неповноцінного.

2. Розроблено методикау дослідження сформованості комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти. Під час організації нашого дослідження ми орієнтувалися на принцип аналітичного підходу, який дозволяє точніше виявити особливості формування комунікативних навичок у дітей, які мають інтелектуальні порушення. Відбір відбувався шляхом збору та вивчення документації (анамнестичних даних про дітей, медичних карток, документації корекційних педагогів та логопедів). Таким чином, підбираючи контингент дітей для констатувального експерименту, ми враховували вік, який є сензитивним для комунікативної взаємодії, а саме – діти підліткового віку (11-13 років). Стосовно інтелектуальних порушень – це діти з легкою розумовою відсталістю.

В експериментальному дослідженні взяли участь 27 дітей з легкою розумовою відсталістю підліткового віку. Експериментальною базою в нашому дослідженні став комунальний заклад "Прибузька спеціальна школа" Вінницької обласної Ради.

В контексті дослідження було умовно виділено два компоненти в структурі комунікативного потенціалу особистості: комунікативне ядро та комунікативна периферія. Загальною метою констатувального експерименту нашого дослідження було визначення рівнів сформованості комунікативного потенціалу у дітей підліткового віку з інтелектуальними порушеннями. Відповідно до поставленої мети і завдань констатувального дослідження нами

був розроблений діагностичний комплекс: методика «Трикутник», запропонована Е. Фокіною на основі аналога соціально-символічних завдань, розроблених Б. Лонгом, Р. Зіллером, Р. Хендерсоном і спрямованих на вимірювання самоствалення і самоідентичності; діагностика комунікативно-мовленнєвих умінь підлітків (імпресивне та експресивне мовлення); діагностика соціального інтелекту «Картинки» (О. Смирнов, В. Колмогоров для визначення соціального інтелекту дітей, адаптована для підліткового віку); методика виявлення рівня комунікативної компетентності у дітей підліткового віку (О. Брянська).

3. Досліджено сформованість рівнів комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти. Вивчення рівня комунікативної компетентності у підлітків з порушеннями інтелекту показало, що найбільша кількість досліджуваних має низький рівень (77,8%). Середній рівень показали 22,2% респондентів. Жодна дитина не досягла високого та достатнього рівнів комунікативної компетентності.

Визначення рівнів сформованості комунікативного потенціалу у підлітків з порушеннями інтелекту свідчить про те, що переважна більшість респондентів має початковий рівень (81,5%). Жоден підліток з порушеннями інтелекту не досягнув високого рівня. Незначна кількість даної категорії дітей показала середній (11,1%) і достатній (7,4%) рівні сформованості комунікативного потенціалу.

Результати дослідження довели, що підлітки з порушеннями інтелекту переважно виявилися неспроможними вступати в комунікативну діяльність, пізнавати та розуміти іншу людину, оскільки компоненти комунікативного потенціалу у них є недостатньо сформованими.

4. Розроблено програму розвитку комунікативної взаємодії дітей в умовах спеціального закладу освіти «*Комунікуй та дій, тоді досягнеш своїх мрій*» (реалізовувалась в Прибузькій спеціальній школі).

Розроблена програма складається з чотирьох модулів, які поступово ускладнювались певними корекційними завданнями, при виконанні яких

учасники за допомогою педагога, а згодом і самі досягають конкретних результатів у комунікативній діяльності, які відображені в змісті кожного модуля. Зміст корекційної роботи представлений в блоках, які є складовою кожного модуля, робота над якими відбувається відповідно до мети корекційної роботи. Модульна система дозволила перевести корекційну роботу на суб'єкт-суб'єктну основу, індивідуалізувати роботу з кожною дитиною з порушеннями інтелекту, дозувати рівень допомоги, змінити форми взаємодії підлітка і дорослого.

Перший модуль – мотиваційний («комунікативне хочу») – включав у себе загальну спрямованість і мотивацію комунікативних дій підлітків з порушеннями інтелекту й комунікативні потреби особистості, адже потреба в обміні інформацією є потужним поштовхом як для взаємодії між людьми, так і для комунікативної діяльності зокрема.

Другий модуль – абілітаційний («комунікативне можу») – був спрямований на активізацію комунікативних можливостей та комунікативних здібностей, які визначаються фізичним та психічним станом підлітків з порушеннями інтелекту.

Третій модуль – інструментальний («комунікативне знаю») – передбачає формування комунікативної периферії як певного інструментарію реалізації тієї комунікативної програми, яка була сформована на перших двох етапах.

Заключний модуль – інтегративний («комунікативне дію») – спрямований на об'єднання всіх набутих комунікативних навичок і асиміляції їх в повноцінну комунікативну діяльність.

У межах цієї програми ми використали такі методи та прийоми активізації та формування комунікативних навичок у структурі комунікативного потенціалу підлітків з порушеннями інтелекту: комунікативні доручення на заняттях і в повсякденному житті, створення проблемних ситуацій; ігри і вправи, спрямовані на введення до словника підлітків з порушеннями інтелекту лексико-граматичних засобів, спрямованих на налагодження і підтримання розмови; зразків комунікативно-значущих форм –

запрошення до розмови; вступу до діалогу; ігрові мовленнєві ситуації та тренінги типу «знайомство», «запрошуємо до розмови», «запрошуємо до гри», «невербальна розминка», «емоційний ланцюжок» та ін.; ігри-драматизації, сюжетно-рольові та дидактичні ігри; моделювання комунікативних ситуацій, розігрування міні-інсценівок на заняттях та в різних видах діяльності; використання природних ситуацій комунікативної діяльності педагога з підлітком і учасників між собою з навчальною метою; організація спільних видів діяльності.

Розроблена нами програма формування комунікативних навичок у структурі комунікативного потенціалу підлітків з порушеннями інтелекту – *«Комунікуй та дій, тоді досягнеш своїх мрій»* почала впроваджуватися нами з вересня 2022 року (в зв'язку із військовим станом в Україні). Повністю є впроваденими перших 2 модулів: мотиваційний та абілітаційний.

Перспективним напрямом подальших наукових розвідок є розроблення наукових засад формування комунікативних навичок у дітей різних вікових груп, зокрема у дошкільників, молодших школярів з іншою структурою складного дефекту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артемчук І. В. Особливості усного зв'язного мовлення у комунікативно депривованих дітей-сиріт : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 / Ін-т спец. педагогіки АП Н України. К., 2005. 22 с.
2. Бабич Н.М. Формування комунікативних навичок у старших дошкільників з порушеннями зору та інтелекту : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Національна академія педагогічних наук України, Київ, 2016. 242 с.
3. Бабич Н.М. Методика дослідження стану сформованості комунікативних навичок у дітей дошкільного віку з порушеннями зору та інтелекту / Н. М. Бабич / Освіта осіб з особливими потребами : шляхи розбудови : зб. наук. праць // за ред. В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої. Вип. 6. К., 2014. С. 25-29.
4. Бабич Н.М. Вплив сімейного чинника на формування комунікативних навичок у старших дошкільників з порушеннями зору та інтелекту / Н. М. Бабич // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць / За ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. Вип. V. В 2-х томах. Том 1. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2015. С.16-26.
5. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології : навч. посіб. / Флорій Сергійович Бацевич. К. : Академія, 2006. 248 с.
6. Безclinська О. Музикотерапія під час роботи з дітьми з особливими потребами / О. Безclinська, Т. Миронова // Позашкілля. 2014. №12. С. 61-64.
7. Безпалько О.В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Державний заклад «Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, Луганськ, 2006. 467 с.
8. Березка С.В. Особливості застосування арт-терапії у роботі з дошкільниками з порушеннями інтелекту. Науковий вісник Херсонського

державного університету. Серія «Психологічні науки». Херсон, 2018. № 1. С. 208-214.

9. Блеч Г. О. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови : наук.-метод. зб., вип. 3, ч. 1 / [Г. О. Блеч, І. В. Бобренко, Л. С. Вавіна, І. В. Гладченко, А. С. Грикун]. К. : Пед. думка, 2012. 180 с.

10. Блеч Г.О. Система корекційно-розвивального навчання з розвитку мовлення дошкільників з розумовою відсталістю // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2015. Вип. 8. С.18-26

11. Богуш А.М. Комунікативно-мовленнєвий супровід професійно-спрямованного мовлення майбутніх фахівців дошкільної освіти. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj0vzvmqP7AhXNwosKHTThAdcQFnoECBUQAQ&url=https%3A%2F%2Fpsjournal.kspu.edu%2Findex.php%2Fps%2Farticle%2Fdownload%2F2135%2F1956&usg=AOvVaw2P6bYyWhPbOIEBDXZsbJr8>

12. Боряк О. В. Причинна обумовленість порушень у мовленнєвому розвитку в розумово відсталих дітей / О. В. Боряк // Особлива дитина : навчання і виховання. 2015. № 4. С. 24-33.

13. Бочелюк В. Й. Психологія людини з обмеженими можливостями : навч. посіб / В. Й. Бочелюк, А. В. Турубарова. К. : Центр учбової літератури, 2011. 264 с.

14. Воронська Н. Особливості спілкування дітей з особливими потребами в закладах середньої освіти // Особлива дитина : навчання і виховання, №1, 2019. С. 42-51

15. Васильєва Г.І. Позиції зарубіжних вчених впровадження інклюзивної освіти. Методологія неперервної освіти та наукового дослідження: колективна монографія / за ред. Н. М. Рідей, Е. В. Лузік. Київ : ТОВ ЦП «Компринт», 2020. С. 125-132.

16. Верьовкіна Ж.Л., Любарець В.В. Журнал спостережень та планування роботи асистента вчителя закладів освіти з інклюзивною формою навчання. Київ : Міленіум, 2020. 90 с.

17. Волошина Л.В., Долинська С.О., Ставицька О.В., Темрук В.І. Загальна психологія : практикум: навч. посібн. К. : Каравела, 2005. 280 с
18. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі та соціальному середовищі : навчальний посібник / О. В. Гаврилов. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. 308 с.
19. Гаврилов О.В. Особливості комунікації дітей з тяжкими порушеннями інтелектуального розвитку // Зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології, 2012. Випуск 18. С. 168-179 URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/160104/159305>
20. Гайдукевич М. А. Символічна форма комунікації у дітей з порушенням інтелекту / М. А. Гайдукевич // Зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка: серія соц.-педагогічна; [за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака]. Вип. 20 в двох част., част. 2. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. С. 34-42.
21. Галецька Ю. Ігрові технології як форма роботи з дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). 2018. № 10. С. 23-29.
22. Геращенко С. І. Формування комунікативних умінь у розумово відсталих старшокласників у процесі вивчення граматики (на матеріалі вивчення прикметника) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. К., 2010. 21 с.
23. Глушенко К. О. Проблема формування комунікативної компетентності сліпоглухих дітей у спеціальній літературі США та Великої Британії : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / К. : Вид-во НПУ, 2009. 189 с.
24. Головань Л. Інклюзивна освіта для дітей з особливими освітніми потребами / Л. Головань // Психолог, 2012. № 19. С. 10-17.
25. Григоренко В. Л. Соціокультурна динаміка суспільства щодо соціального виховання дітей з інвалідністю: шлях до інклюзивної освіти / В. Л. Григоренко, О. І. Рассказова // Педагогіка та психологія : зб. наук. пр. / ХНПУ

ім. Г. С. Сковороди; за заг. ред. І. Ф. Прокопенка, С. Т. Золотухіної. Харків : Щедра садиба плюс, 2015. Вип. 48. С. 191-202.

26. Гудим І. М. Розвиток пізнавальної компетентності дошкільників з порушеннями зору : навч.-метод. посіб. / І. М. Гудим. К. : Інститут спеціальної педагогіки, 2014. URL : <http://www.ispukr.org.ua>

27. Державний освітній стандарт початкової школи НУШ для учнів з ООП. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>.

28. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>

29. Джонсон Девід В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування. Київ : ВД «КМ Академія», 2003. 288с.

30. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII (Редакція станом на 24.06.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

31. Закон України від 06.09.2018 №2541-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2541-viii#Text>

32. Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 № 463-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>

33. Засенко В.В. Компетентнісний підхід як теоретико-методологічна основа розбудови освіти дітей з особливими потребами / В.В. Засенко, Л.І. Прохоренко // Практична психологія в інклюзивному середовищі: матеріали I Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 21.02.2019 / За заг. ред. В. А. Вінс, Т. М. Кузьменко, І. М. Зозуля ПереяславХмельницький: Видавець Я. М. Домбровська., 2019. С. 17-22. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/715928/>

34. Засенко В.В. Спеціальна освіта: кроки до змін / В.В. Засенко // Особлива дитина: навчання і виховання. 2017. № 1. С. 7-12. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/712960/>

35. Звіт за результатами дослідження щодо доступу дітей з особливими освітніми потребами до інклюзивної освіти у Львівській області за ініціативи з розвитку послуг в громадах для дітей та сімей проєкту «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe), що виконується Alinea International Ltd. за підтримки Уряду Канади, 2021. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvnenavchannya/2021/04/02/Doslidzhen_nya_dostupu_do_inklyuzyvnoyi_osvity_2_02_04.pdf

36. Карасьова К. В. Розвиток комунікативних функцій дошкільників у процесі творчих ігор : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 Педагогічна та вікова психологія. К., 2008. 19 с.

37. Колишкіна А. П., Чобанян А. В. Соціальна компетентність дітей з порушенням інтелектуального розвитку як показник готовності до навчання. Психологічний часопис, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН, Випуск № 1 (11), 2018. С. 71-86

38. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта : від основ до практики : монографія / А. А. Колупаєва, О. М. Таранченко. К. : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).

39. Комунікативно мовленнєвий супровід становлення україномовної особистості майбутніх фахівців дошкільної освіти півдня України / заг. редакція А.М. Богуш / А.М. Богуш, О.С. Трифонова, О.І. Кисельова. Одеса : ТОВ Лерадрук, 2013.

40. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska shkolacompressed.pdf>

41. Косенко Ю.В. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. / Ю.В. Косенко. Суми : Сумський державний університет, 2011. 187 с.

42. Костолович Т. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури у процесі навчання фонетики й орфоєпії : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, 2019. 280 с.

43. Котломанітова Г.О. Дитячий фольклор у соціально-реабілітаційній роботі з дітьми з особливими потребами // Імідж сучасного педагога. 2014. №7. С. 41-45.

44. Куценко Т. О. Використання допоміжної альтернативної комунікації при навчанні дітей з розладами аутичного спектра // Освіта осіб з особливими потребами : шляхи розбудови. 2013. Вип. 4 (2). С. 209-218. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4\(2\)__26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4(2)__26).

45. Лапа В.М. Формування комунікативної толерантності старшокласників у процесі внутрішкільної інтеграції в умовах інклюзивного навчання : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2018. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Харків, 2019. 217 с.

46. Лист МОНУ «Щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами у закладах загальної середньої освіти у 2020/2021 навчальному році» від 31.08.2020 р. №1/9-495 URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-organizaciyi-navchannya-osib-z-osoblivimi-osvitnimipotrebami-u-zakladah-zagalnoyi-serednoyi-osviti-u-20202021-navchalnomu-roci>

47. Лист МОНУ «Методичні рекомендації щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами у закладах загальної середньої освіти у 2021/2022 навчальному році» від 30.08.2021 р. №1/9-436 URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/metodichni-rekomendaciyi-shodo-organizaciyi-navchannya-osib-z-osoblivimi-osvitnimi-potrebami-list-mon>

48. Логвінова І. П., Кучеренко Ю. О. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Корекція розвитку» (корекція особистісного розвитку) для підготовчих, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із затримкою психічного розвитку. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne-navchannya/korekciini_programy/3-logvinova-korekcziya-rozvitku-0-4-kl.pdf

49. Логвінова І. П. Розвиток ігрової діяльності у старших дошкільників із затримкою психічного розвитку : навч.-метод. посіб. / Логвінова І. П. К., 2014. 125 с.
50. Малашевич Т.В., Зелінська-Любченко К.О. Особливості комунікативних умінь та шляхи їх формування у молодших школярів із порушеннями інтелекту // Сучасні проблеми логопедії та реабілітації. 2017, Суми. С. 85-88
51. Мартиненко І. В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення : монографія / І. В. Мартиненко. К. : ДІА, 2016. 304 с.
52. Мартиненко І.В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.08 / К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 502 с.
53. Маслова М., Мацієвська Г., Щеглова Ю. Діти з особливими потребами в освітньому просторі України: бібліографічний покажчик / КЗ «ЗОУНБ» ЗОР; Запоріжжя : ФОП Мокшанов В. В., 2017. С. 3-70
54. Миронова С.П. Використання у корекційній роботі з розумово відсталими дітьми нетрадиційних методів лікувальної педагогіки і психотерапевтичних технологій // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). 2015. № 5. С.86-97.
55. Миронова С. П. Підготовка вчителів до корекційної роботи в системі освіти дітей з вадами інтелекту : монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. 304 с.
56. Михальська С.А. Родинне спілкування як чинник комунікативно-мовленнєвого розвитку дошкільника : автореф. дис. канд. ... псих. наук : 19.00.07. Київ, 2010. 20 с.
57. Михальська С.А. Психологія мовленнєвої поведінки дитини 5-7 років життя: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.08 / К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка. Національна академія педагогічних наук України, 2020. 512 с.

58. Наказ МОН від 08.06.2018 №609 «Про затвердження Примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти» URL: <https://deponms.carpathia.gov.ua/uploads/newdocs/NMO609.pdf>

59. Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-p#n10>

60. Омельченко І.М. Психологія комунікативної діяльності дошкільників із затримкою психічного розвитку : автореф. дис. ... д-ра. псих. наук : 19.00.08. Київ, 2019. 43 с.

61. Омельченко І.М. Психолого-педагогічні основи діагностики і формування комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2015. 185 с.

62. Павленко Т. В. Основні психологічні підходи визначення поняття «комунікація» // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Том. ІХ. Загальна психологія. Етнічна психологія. Історична психологія. Київ, 2016. Вип. 9. С. 368-376.

63. Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / С.П. Миронова. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 164 с.

64. Піроженко Т. О. Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посіб./ Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, К.В. Карасьова [та ін.]; за ред. Т.О. Піроженко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 272 с.

65. Постанова КМУ від 15.09.2021 №957 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти» URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-organi-a957>

66. Постанова КМУ від 26.04.2022 №483 «Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 10 квітня

2019 р. № 530 і від 15 вересня 2021 р. № 95». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2022-п#Text>

67. Проскурняк О. І. Вихідні теоретичні позиції розробки концепції діагностики та формування комунікативної діяльності підлітків з порушеннями інтелекту. Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки. Випуск № 2 (18), 2017. С. 163-169

68. Проскурняк О.І. Формування комунікативного репертуару дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального дошкільного закладу. URL: <http://www. http://actualpse.at.ua/>

69. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. №988 «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text>

70. Садова І. Арт-терапія як ефективна технологія соціалізації дітей з особливими освітніми потребами в сучасних умовах // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2017. № 1 (65). С.270-278.

71. Семенцова О.М. Психологічна корекція комунікативної діяльності старших дошкільників з ЗПР : автореферат дис. ... канд. псих. наук : 13.00.08 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2021. 22 с.

72. Серета І.В., Збишко Є.А., Використання технології арт-терапії в корекційно-виховній роботі. Вип.10. Т.1. 2019. С.63-66.

73. Сильченко В.В. Мовленнєвий та комунікативний розвиток дитини з інтелектуальними вадами: зб. наук. праць. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 1-7.

74. Соняк Н.Л. Дидактичні умови формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі роботи з текстом : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Тернопільський національний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2018. 247 с.

75. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н. Ю. Воляннюк, Г. В. Ложкін, О. В. Винославська, І. О. Блохіна, М. О. Кононець, О. В. Москаленко, О. І. Боковець, Б. В. Андрійцев ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.

76. Тарасова В. В. Загальні уявлення про формування процесу мовлення у дітей з розумовою відсталістю. Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration : conference Proceedings, (Leipzig 26 October, 2018). – Leipzig : Baltija Publishing, 2018. URL: <http://195.140.227.163:8080//jspui/handle/123456789/133>

77. Тарасова В. В., Ільченко О.В. Формування комунікативної діяльності в дітей із затримкою психічного розвитку: зб. наук. праць «Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах» Вип. 43 (96), 2015. С.397-402.

78. Теорія та практика використання альтернативної комунікації для осіб з особливими освітніми потребами : навчально-методичний посібник. К. : ФОП Усатенко Г. В., 2021. 80 с.

79. Тороп К.С., Рейда К.В. Освітньо-інтеграційні можливості розумово відсталих учнів: проблеми та перспективи. Науковий часопис. Корекційна педагогіка. Київ, 2016. С. 175-180

80. Трикоз С.В., Блеч Г.О. Дитина з порушеннями інтелектуального розвитку. Харків: ТОВ «Ранок», ВГ «Кенгуру», 2018. С. 4-8

81. Тур О. Критерії та рівні сформованості комунікативної компетентності майбутніх фахівців із документознавства та інформаційної діяльності. Гуманітарний вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Полтава : ПолтНТУ, 2017. Вип. 1. С. 135-144.

82. Тур О. М. Теоретичні і методичні засади формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців із документознавства та інформаційної діяльності в процесі професійної підготовки.. : дис. ... док. пед.

наук : 015 / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2019. 511 с.

83. Усатенко Г. В. Практичні аспекти створення символів альтернативної та додаткової комунікації для відновлення комунікаційних навичок у людей з афазіями. Наукові студії з соціальної та політичної психології. Київ, 2021. С. 190-200

84. Федорчук В.М. Соціально-психологічний тренінг «Розвиток комунікативної компетентності викладача». Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. 240 с.

85. Чайка М. С., Усатенко Г. В., Кривоногова О. В. Теорія та практика використання альтернативної комунікації для осіб з особливими освітніми потребами : навч.-метод. посіб. К. : ФОП Усатенко Г. В., 2021. 80 с.

86. Чайковський М.Є. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору : дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.05 / Державний заклад «Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, Старобільськ, 2016. 570 с.

87. Чеботарьова І.О. Формування комунікативної компетентності майбутніх керівників закладів освіти в умовах магістратури: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Українська інженерно-педагогічна академія, Харків, 2018. 243 с.

88. Шеремет М.К. Фізіологічні і психологічні передумови мовленнєвого розвитку дітей у нормі і патології // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2013. №23. С.299-301.

89. Ярмощук І. Інклюзивне навчання в системі освіти / І. Ярмощук // Шлях освіти. 2009. № 2. С. 24-28.

90. Chaikovskiy M. Self-regulation of behavior of students with special needs in conditions of inclusive educational space / M. Chaikovskiy // European applied sciences / editor-in-chief : Stephan Herzberg. Stuttgart, 2014. № 4. С. 43-45.

91. Czajkowski M. Doswiadczenie we wprowadzeniu inkluzywnego nauczania na uniwersytecie „Ukraina”/ Mychailo Czajkowski // Miejsce innego we

wspolczesnych naukach o wychowaniu : Inny wobec wyzwan wspolczesnego swiata.
–Tom 4. Lodz : Wydawnictwo Naukowe, 2011. S. 477-483.

92. Community Psychology / Meg A., Christopher B. New York : Macmilan, 2017. 1201 p.

93. Kilburn D., Nind M., Wiles R. Learning as researchers and teachers: the development of a pedagogical culture for social science research methods? *British journal of educational studies*. 2014. № 62 (2). P. 191-207.

94. Myronova S. Method's curative education and psychotherapy technologies in the corrective work with mentally retarded children / S. Myronova // *Actual problems of the correctional education: Ministry of Education and Science of Ukraine, National Pedagogical Drahomanov University, Kamyanets-Podilsky Ivan Ohyenko National University* / edited by V.M. Synjov, O.V. Havrilov. Issue 5. Kamyanets-Podilsky: Medobory-2006, 2015. P. 218-228

95. Pirozhenko T. Diversity and mental needs and actualization of the activity of older / Król Joanna, Pirozhenko Tamara // *TECHNOLOGIES OF INTELLECT DEVELOPMENT*. Vol 1. №5 (2014).
URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/current.